

Van lang vervlogen vlinders...

tekst:
**Rinke Vinken-
oog**

Tijdens een bezoek aan de tentoonstelling 'Gebed in Schoonheid' die van november 1994 tot februari 1995 in het Rijksmuseum te Amsterdam te zien was, viel mijn oog op een miniatuur uit een Middeleeuws getijdenboek. Rondom de tekst heeft de kunstenaar een brede rand van bloemen, ranken en dieren geschilderd. Tussen de rozen ontwaren we een drietal vogels, twee dikke vliegen, een libelle, en... twee vlinders! Wat heeft de kunstenaar bezielde om deze vlinders een plaatsje in het gebedenboek te geven? Was hij, of zijn opdrachtgever, een vlinderliefhebber? Waren vlinderafbeeldingen in handschriften uit die tijd een uitzondering, of zijn er meer voorbeelden van te vinden?

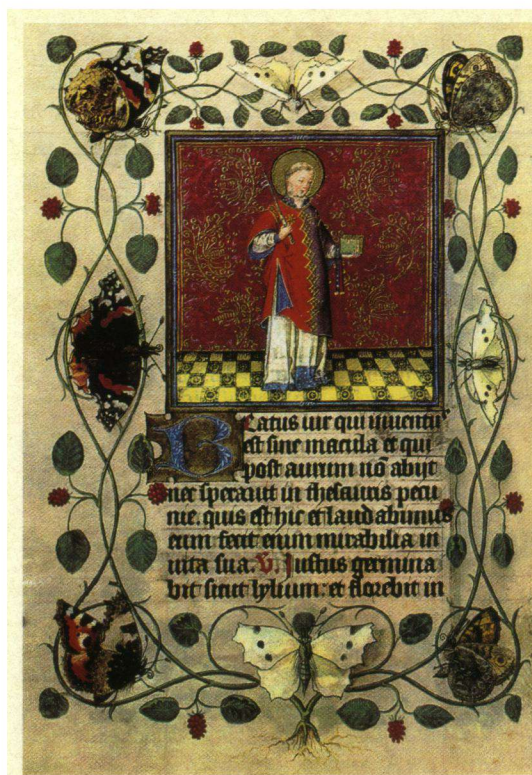
Om antwoord op althans de laatste vraag te krijgen heb ik 'The Golden Age of Dutch Manuscript Painting', de catalogus van een tentoonstelling van voornamelijk 15e eeuwse verluchte handschriften die in 1989 en 1990 in Utrecht te bewonderen waren, eens zorgvuldig doorgenomen. In deze catalogus staan voornamelijk getijdenboeken afgebeeld. Daarnaast heb ik facsimile-uitgaven van de miniaturen van een viertal getijdenboeken op vlinders afgezocht. Een getijdenboek is een verzameling gebeden en religieuze teksten voor vrome leken. Het bevat naast de vaste gebeden voor de verschillende tijden van de dag ook een "calendarium" waarin de maanden van het jaar aan bod komen met de daarbij behorende gebeden, en een aantal psalmen. Vaak vonden ook enige vooraan-

staande heiligen er een plaatsje in. Hoewel dus eigenlijk bedoeld om de lezer door middel van overpeinzingen over gewijde teksten dicht bij God te brengen, werd het getijdenboek door sommigen meer gezien als een status-symbool: rijke, kunstminnende middeleeuwers spaarden vaak kosten noch moeite om voor zichzelf een zo fraai mogelijk uitgevoerd, zo mooi mogelijk geïllustreerd en dus zo duur mogelijk getijdenboek te laten vervaardigen. Vele getijdenboeken zijn dan ook ware juweeltjes van middeleeuwse schilderkunst waarin de tekst, met name op de openingspagina's der afzonderlijke delen van het boek, bijzonder geworden is of soms zelfs geheel is verdwenen.

Vogels, draken en beren

Kwamen vlinders vaak voor in de randversiering van dergelijke handschriften? In 'The Golden Age of Dutch Manuscript Painting' staan 256 voorbeelden van verluchte handschriften afgebeeld. Op 73 hiervan, zeg maar een derde, staan dieren afgebeeld. Als we kijken om welke dieren het gaat, springen de vogels er duidelijk uit; zij zijn met 42 van de 73 afbeeldingen goed vertegenwoordigd. Behalve vogels vinden we een grote verscheidenheid aan creaturen afgebeeld: een opmerkelijk groot aantal griffioenen en draken, maar ook apen, beren, leeuwen, konijnen, eekhoorns, everzwijnen, luipaarden, mosselen, bijen, en niet te vergeten: vlinders! De catalogus bevat dertien reproducties van handschriften waarop een of meerdere vlinders te zien zijn. De kwaliteit en waarheidsgetrouwheid van deze vlinderschilderingen lopen danig uiteen. De Meester van het Adairgetijdenboek en de Meester van de Suffragia, die beiden redelijk vaak vlinders afbeeldden, maakten er doorgaans een potje van. Zij schilderden eenvoudige, niet-bestaande vlinders, soms zonder enige vleugeltekening, soms voorzien van een fantasie-vleugeltekening. Andere miniatuurschilders daarentegen toonden zich ware meesters in de vlinderschilderkunst: zowel de Meester van de Haarlemse Bijbel als de Meester van Gijsbrecht van Brederode zetten rond het jaar 1460 een Kleine vos op papier die er nu, ruim 500 jaar later, uitziet alsof hij elk moment op kan vliegen.

**De Heilige Vincentius,
uit het Getijdenboek
van Catharina van
Cleef, rond 1440.**

Ook uit de afzonderlijk bekeken getijdenboeken kwam een aantal vlinders tevoorschijn. Het Getijdenboek van Maria van Bourgondië, vervaardigd omstreeks 1477, leverde een viertal niet-bestaande vlinders op, geschilderd door een meester van wie we nu eindelijk eens wel de naam weten: Lieven van Lathem. Het beroemde getijdenboek van de Graaf van Berry, grotendeels vervaardigd door de gebroeders van Limburg, bevat eveneens een paar kleine afbeeldingen van fantasie-vlinders.

Knullige vlinders

Het Visconti-getijdenboek, een klein beetje een vreemde eend in de bijt omdat het in tegenstelling tot alle andere hier behandelde boeken niet door een inwoner van onze streken maar door een Italiaan gemaakt is, bezit op drie plaatsen vlinders. Hier is echter iets merkwaardigs mee aan de hand. Op een miniatuur die de schepping van hemel en aarde voorstelt, heeft de schilder Giovanni dei Grassi rond God een aantal dieren afgebeeld. De zoogdieren zijn vertegenwoordigd door edelherten op een heuvel en een tweetal konijnen, van de vogels zien we valken bij hun nest en een hop. Verder vinden we insecten: een goed herkenbaar vliegend hert en verspreid over de bladzijde een groot aantal vliegen die er zo bedrieglijk echt uitzien dat je de neiging moet weerstaan ze van het papier te meppen. Kortom: deze schilder verstaat de kunst een dier goed af te beelden. Maar hoe komt het dan toch dat het vlindertje dat door de jonge schepping zoekt er zo knullig op staat?

Een worstachtig, pootloos lijfje met een bol koppie, slechts één paar vleugels die meer op een bloemkool dan op een vliedervleugel lijken - dei Grassi was duidelijk geen vlinderspecialist. Kende hij vlinders alleen maar van veraf? Het lijkt in elk geval uitgesloten dat hij een echte vlinder als model heeft gebruikt.

Echte vlinders

De mooiste vlinders komen we tegen in het getijdenboek van Catharina van Cleef. In dit boek, dat rond 1440 door een anonieme kunstenaar, bekend als de Meester van Catharina van Cleef gemaakt is, staat in het Heiligengedeelte de heilige Vincentius afgebeeld, omgeven door een rand van wijnranken en schitterend weergegeven vlinders. We ontdekten twee prachtige Atalanta's, een Kleine vos, twee Argusvlinders en een drietal Kleine koolwitjes. De vorm van lichaam en vleugels, de kleuren, de voelsprietten en de roltong: alles is waarheidsgetrouw en zeer kunstzinnig weergegeven. De verschillende houdingen van de Argusvlinders wijzen erop dat de Meester van Catharina van Cleef zijn vlindermodellen in levende lijve bestudeerd moet hebben. Vreemd is alleen de gekartelde achterrand van de vleugels der koolwitjes.

Versiering of symboliek?

Wat was nu de functie van deze vlinders in het getijdenboek? Hadden ze er wel een functie in, of dienden zij slechts als versiering? Voor het merendeel der afbeeldingen zal dat laatste hoogstwaarschijnlijk opgaan. In sommige gevallen kan de kunstenaar echter wel degelijk een bedoeling gehad hebben met de door

**Anna-te-Drieën,
Meester van Cornelis
Croesinck, rond 1490.
In de onderrand staan
een Atalanta en een
Koolwitje afgebeeld.**

hem geschilderde vlinders. De vlinder stond reeds sinds de oudheid symbool voor de onsterfelijke ziel. Volgens het bij-schrift bij het getijdenboek van Catharina van Cleef is het niet onwaarschijnlijk dat zij juist daarom Vincentius vergezellen, de 'onoverwinnelijke martelaar', deels zo genoemd omdat zijn naam van het latijnse 'vincere', overwinnen, is afgeleid. De vlinders zouden hier dan staan voor het overwinnen van de Dood, die overigens zelf op miniatuur aanwezig is in de vorm van een menselijke schedel op de onderkant van de vleugel van één der Atalanta's... Als dit waar is, zou het ook de vlinder kunnen verklaren die de Meester van het Adair-getijdenboek plaatste in de rand van een miniatuur van de opwekking van Lazarus. Ook in dit geval werd de dood immers overwonnen.

Hoe het ook zij, de vlinders in de oude handschriften blijven boeien. Dit was vanzelf slechts een zeer onvolledige en oppervlakkige inventarisatie. Wellicht is het de moeite waard eens een gedegener studie aan deze 'lang vervlogen vlinders' te wagen?

Literatuur:

- Defoer, H.L.M., A.S. Korteweg & W.C.M. Wüsterfeld, 1989. The Golden age of Dutch Manuscript Painting. Belser Verlag, Stuttgart.
- Meiss, M., J. Longnon & R. Cazelles, 1973. De Tres Riches Heures van Jean, duc de Berry. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.
- Meiss, M. & E.W. Kirsch, 1972. Getijdenboek voor de Visconti. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1972.
- Plummer, J., 1966. Het Getijdenboek van Catharina van Cleef. Meulenhoff, Amsterdam.
- Unterkercher, F., 1974. Getijdenboek voor Maria van Bourgondië. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.